

*****

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

*****

УДК 007:304:6593

С.В. Демченко

СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК МЕДІАТИЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

У статті проаналізовано особливості впливу соціальної комунікації на медіатизацію громадсько-політичних процесів у сучасній Україні аж до виникнення в ній медіа-політичної системи.

Ключові слова: соціальна комунікація, демократія, медіа, громадянське суспільство, медіа-політична система, адміністративний ресурс.

I. Вступ

Термінологічно визначити сучасний громадсько-політичний устрій в Україні допомагає термін російського вченого О. Салміна, використаний ним щодо власної країни: “електоральна демократія” [цит. за: 6, с. 4]. За часів президентства Л. Кучми набуло поширення визначення “керована демократія” [14]. Такому ладу притаманні як громадянські, традиційні для розвинутої демократії інститути (вибори, територіальна децентралізація управління, плюралістичні ЗМІ, свобода асоціацій громадян, толерантність віри, свобода в’їзду-виїзду, приватна власність), так і залишки тоталітаризму (“приватизовані” функції державної влади, жорстка бюрократична модель вертикального управління, неререформовані судова система, спецслужби й армія, відсталі та злиденні наука, освіта, охорона здоров’я тощо). В Україні, де тоталітаризм відзначався особливою заповзятливістю в знищенні всіх форм самоорганізації суспільства, посттоталітарне зняття “адміністративних перешкод” пройшло значно швидше, ніж в інших пострадянських країнах, однак набагато важче та повільніше відбувається розбудова нових демократичних інституцій.

Українське громадянське суспільство ще остаточно не склалося. Незважаючи на існування сотень громадських організацій, їх вплив на владу незначний, оскільки вони не виконують своєї головної функції. Більшість із них створена не завдяки зусиллям громадян, а за підтримки влади, бізнесу або за допомогою міжнародних фондів та організацій. Вони часто переслідують корпоративні цілі у вигляді пільг і привілеїв.

У цьому процесі особливої ваги набуває використання засобів масової комунікації (ЗМК), одного з найважливіших інструментів сучасно-

го суспільства. До розширених функцій ЗМК належить вплив на громадські установи та інституції: політику, освіту, релігію, масову культуру тощо, – які відіграють важливу роль у формуванні, функціонуванні та еволюції суспільної свідомості. Сьогодні немає події або явища в країні чи світі, які б не сприймалися та не інтерпретувалися через і за допомогою ЗМК.

Ось чому сучасні соціологи, конкретизуючи зміст поняття “демократія”, виділяють у ньому “демократію-комунікацію” як одну з найважливіших складових [11, с. 73]. Вона забезпечує знання про себе й інших, інформування громадян, об’єктивне сприйняття людьми одне одного, аргументацію та спеціальну техніку діалогічного мислення. Усе це може бути використане в діалозі між громадянами та владою під час розробки й прийняття колективних рішень, визначення громадської думки, характеристики дій політичних лідерів. “Демократія – комунікація” притаманне узгодження як спроба досягти консенсусу, що важливо для суспільства, в якому було нагромаджено значний потенціал конфліктності, домінував стереотип “ворога”, існував монополізм в ідеології. Формування “демократії – комунікації” як суспільного діалогу допомагає шукати й знаходити вихід із конфліктних ситуацій.

II. Постановка завдання

Мета статті – дослідити особливості формування національної системи засобів масової комунікації в незалежній Україні та їх вплив на медіатизацію громадсько-політичного життя країни.

III. Результати

Ідея громадського самоуправління, що була пов’язана з демократизацією преси, виходить на перший план за часів перебудови (1985–1991 рр.). Саме в цей період формується модель гласності, яка сприяє поступовому звільненню суспільства від бюрокра-

тично-авторитарних тенденцій за умови демократизації медіа. ЗМК стали чи не найважливішим засобом перебудови, хоча й зберігали свій інструментальний характер як засіб тотального впливу на громадську свідомість.

У перші роки незалежності, коли в Україні відбувалося формування нових демократичних політичних інститутів, засоби масової комунікації із засобу впливу перетворювалися на “четверту владу”, намагаючись бути об’єктивними, деполітизованими та незалежними. У період просування до ринкових відносин у ЗМК виникали труднощі, пов’язані з новими економічними реаліями, відкрились можливості для створення нових типів залежностей і форм впливу, чинити опір яким медіа могли з різним успіхом. Останнім часом ми спостерігаємо рух до реполітизації преси, спроби перетворити її на інструмент політичної пропаганди й маніпуляції, що нагадує повернення до тоталітарно-інструментальної моделі ЗМК, особливо у сфері національних телевізійних мереж [8, с. 2].

Таку модель преси відомий російський дослідник Я. Засурський слушно назвав “інструментальною” [9, с. 5]. Особливістю цієї моделі є те, що преса залишається інструментом у руках партії та владних структур. Цей інструмент використовували і з пропагандистською метою, і для боротьби з ворожими, з погляду панівних кіл, ідеологіями, і для придушення вільнодумства та інкомислення (в Україні, наприклад, боротьба з проявами національного). Ця модель відмовляла пресі в самостійності й підмняла інформування агітацією та пропагандою.

“Уже нинішнє покоління, – зазначав корифей українського журналістикознавства В. Здоровага, – пережило декілька типів масової комунікації – від безжально-тоталітарного, через дозовано-демократичний аж до демократично-мітингового. Усі вони так чи інакше живуть у генній пам’яті сучасного суспільства й особливо – його можновладців. Рецидиви того чи іншого постійно виникають” [10, с. 7].

У період становлення незалежності ЗМК проникають у політичну сферу й перетворюються на один із найважливіших інструментів реалізації політичного процесу. Виявилось, що преса здатна апелювати до громадськості, оминаючи такі традиційні суспільні інститути, як політичні партії та організації, церква, школа, сім’я тощо. Вона починає виступати активним суб’єктом політичного життя. У пересічного громадянина формується уявлення, що демократія – це коли політику роблять не в кабінетах або стінах парламенту, а на шпальтах популярних видань чи на телеекрані. Досить згадати кар’єру першого Президента України Л. Кравчука, який у свідомості телеглядачів утвердився як публічний політик під час теледебатів із лідерами Народного Руху.

Нереалізовані позитивні очікування діяльності від ЗМК почали формувати навколо преси негативне поле, що спричинило кризу очікувань. Журналісти зрозуміли, що замість обслуговування влади необхідно задовольняти інформаційні потреби споживачів. Перехід до нових відносин із суспільством дався пресі важко, хоча “ринкова” теорія її розвитку була відома давно.

Це й спричинило відновлення на новому етапі суспільного розвитку інструментальної моделі, що тією чи іншою мірою характерно для всього пострадянського простору. Я. Засурський констатує, з огляду на процеси в Росії: “Ситуація складається таким чином, що медіа мають свободу критики та викриття недоліків, проте уряд і суди зберігають свою свободу ігнорувати цю критику. У результаті російська та світова громадськість добре обізнані про корупцію в Росії, але корупція там і залишається. Російські медіа стають схожими на Кассандру, до пророцтва якої ніхто не прислуховується” [9, с. 4].

Українська преса також переживала труднощі в процесі переходу від адміністративно-бюрократичної моделі до нових демократичних структур громадянського суспільства. Виявилось, що недостатньо оголосити газету чи журнал незалежними й декларувати їх перетворення на “четверту” владу. Справжній медійний ринок передбачає, що на його теренах діють незалежні структури, які ефективно використовують інформацію як товар, продаж інформації не заради прибутку, а з ідеологічною метою. Практика вітчизняного “ринку” (ціна на папір, друкарські послуги та послуги Укрпошти) розвіяла теоретичні ілюзії. Цю особливість відзначає дослідниця Є. Андрунас, яка за радянських часів аналізувала діяльність американських інформаційних корпорацій, а тепер за межами колишнього СРСР вивчає пострадянську пресу, виходячи зі “справжніх ринкових” засад: “Схоже, що в цілому журналісти не бачать цієї проблеми. Вони плутають звільнення від контролю з боку комуністичної номенклатури зі свободою. Але в більшості випадків усе закінчується зміною господаря: того, від якого всі вже втомилися, на нового, який здається ліберальним і таким, що все розуміє” [17, с. 32].

В умовах сучасної української економіки перетворити інформацію на справжній товар і ефективно продавати його поки що не вдається, навіть самоокупність друкованих, а тим більше електронних ЗМК практично неможлива: ні продаж, ні реклама не здатні покрити всіх витрат. За таких умов годі й чекати інвестора, який захотів би вкладати гроші в медійні проекти заради них самих, – надто великий і абсолютно невинуватий з погляду бізнесу ризик. Залишається інвестування з метою отримання майбутніх полі-

тичних дивідендів, оскільки право визначати редакційну політику та спрямованість того чи іншого ЗМК може відшкодувати витрати. Таким чином, перестав бути вагомим і той факт, що ступінь свободи преси визначається державною, громадською або приватною формою власності на неї.

Складна проблема входження преси в ринкові відносини, пошуку необхідних для існування друкованого видання чи телерадіоканалу капіталу та ринку збуту залишається дискусійною навіть в економічно розвинутих країнах із давніми демократичними традиціями. На думку директора Інституту розвитку ЗМІ та комунікації (ФРН) Ф. Ратцке, головна складність для журналістики полягає в тому, що хоча засоби масової комунікації є економічними підприємствами, вони "мають справу з нематеріальним товаром – інформацією та поглядами". Чи здатні вони абсолютно співвідноситись із законами ринку, чи подібні до м'яча у грі? На ці складні питання громадськість західних країн шукає оптимальні відповіді [15, с. 61].

Так, у Великій Британії, Німеччині, Франції та інших державах виникли громадсько-правові ЗМК, а діяльність комерційних регламентована як законодавчо, так і з боку громадських організацій. Аналізуючи наслідки еволюції преси між державним і ринковим регулюванням у країнах Північної Європи, Є. Вартанова зазначає: "Свобода комунікації в умовах демократії, особливо представницької демократії, передбачає обговорення суперечливих питань з різних точок зору, що має на меті зберегти й розширити базис політичної участі громадян. Роль преси, головним чином щоденної... залишається провідною" [7, с. 71].

Оскільки вказані питання в Україні не були вирішені, виникли ідеологічно налаштовані ЗМК з акцентом не просто на критику, а на абсолютне заперечення об'єкта критики. Відмінність від західної преси полягає в тому, що перша критикує окремі моменти, не заперечуючи основ існування суспільства, українська ж часто функціонує в різних системах громадських координат. Наприклад, газети "Товарищ" та "Нескорена нація" не лише протистоять ідеологічно, зображаючи українське життя, вони пишуть наче про різні країни, різних політичних персонажів з однаковими прізвищами. Об'єднати ці видання в найширших межах преси, яка справді опікується долею країни, а не створених нею ідеологем, просто неможливо.

Для демократичної журналістики органічним є плюралізм, проте не доповнений такою самою органічною толерантністю він може перетворитися на брутальну та неконструктивну плюральність.

Без плюралізму та толерантності, що взаємодіють, годі й думати про діалог, без якого

неможлива соціальна згода в будь-якому суспільстві. У декларації "Політика у сфері ЗМІ для завтрашнього дня", розробленої Радою Європи, "гуманітарний та демократичний вимір комунікації" мислиться виключно на основі реалізації плюралізму як складової руху до соціальної гармонії [16, с. 10].

На сучасному етапі українська преса не відповідає вказаним критеріям не лише тому, що протиставляє інтереси певних груп загальнонаціональним, а з огляду на різнопозиційність у підходах до вирішення найгостріших питань суспільства. Це породжує не лише інформаційну боротьбу між ЗМК, а й провокує справжні "інформаційні війни" проти окремих політиків, партій чи представників влади.

Парадокс полягає в тому, що питання про роль і місце владних структур в інформаційній політиці держави набуло нового звучання. Держава чи її уряд прагне до участі в інформаційному процесі, а відтак, і контролю над інформаційним простором. Підтвердженням цих слів може слугувати інтерв'ю генерального директора Всесвітньої служби Бі-бі-сі М. Байфордса російським медіа, яке газета "Известия" дала під заголовком "Любое правительство хочет контролировать прессу" [1, с. 1].

Сучасні методики відносин органів державної влади та місцевого самоврядування із ЗМК спираються на принципово нову для нас законодавчу базу (конституційні гарантії свободи слова, невтручання в діяльність редакції, їх самостійність у виборі стратегії розвитку тощо), демократичні засади розбудови суспільства та враховують нинішній стан суспільних відносин. Україна перебуває в епіцентрі трансформаційних процесів, тому методики, які базуються на досвіді країн, де вже тривалий час розвиваються й досліджуються демократичні принципи відносин влади та преси, не завжди спрацьовують у наших суспільно-політичних реаліях.

Сьогодні залишається актуальним питання: чи медіа відображають реальність, чи вони впливають на аудиторію, формуючи її уявлення про навколишню дійсність? Іншими словами: медіа у нас "дзеркало суспільства", "вікно у світ" чи переважно інститут, який не лише впливає на цінності, установки та поведінку людей, а й формує їх.

Ці та інші питання у вітчизняній практиці набули особливої актуальності через поширеність маніпулятивних технологій, основним каналом для яких стала масова комунікація. Така ситуація зумовлена характером політичного устрою в країні, відсутністю впливових інститутів громадянського суспільства, нерівністю громадян у доступі до інформаційних ресурсів, недостатньою поінформованістю журналістів про життя, проблеми суспільства, корпусом журналістської корпорації, який встиг скластися, домінуванням в інформаційному просторі ЗМК, що пов'язані з ве-

ликими олігархічними об'єднаннями. Класичний постулат про те, що "преса завжди набуває форми та забарвлення тих соціальних і політичних структур, у межах яких вона функціонує" [5, с. 16], у проекції на українську політичну систему уточнює відповідь на запитання про причини домінування маніпулятивних стратегій в інформаційному просторі.

Укладаючи концептуальні моделі комунікації, виділяють два їх типи: "трансмійсну" та "символічну". У першій моделі акцент зроблено на тому, що масова комунікація – це, перш за все, процес передачі інформації (досить часто спрямований в одному напрямку) від передавача до приймача. У другій основним є уявлення про масову комунікацію як про акт спілкування, певний "символічний" обмін, у який передавач та приймач включені більш-менш рівномірно [13].

Проблематика діалогічного спілкування актуалізується на часі всім контекстом глобального світу, в якому питання співіснування національних співтовариств уже зараз стає чи не найголовнішим. Сутність діалогічної комунікації може бути передана ёмною формулою М. Бахтіна: "Бути – це означає спілкуватись. Коли завершується діалог – усе закінчується. Тому діалог по суті не може і не повинен закінчуватись" [3, с. 160].

Комунікаційна стратегія "за формулою" М. Бахтіна в суспільстві, яке переживає міцний тиск радикальних реформ у процесі демократизації, є чи не єдиною придатною для соціальної інтеграції. Без зв'язку між тими, хто говорить ("реформаторами"), і тими, хто слухає (громадянами), виникає відчуження, яке наше суспільство востаннє переживало після завершення подій на Майдані. Замість взаємодії та співпраці виникло паралельне співіснування, коли досягнення суспільної злагоди практично не має перспективи.

Міжсистемна трансформація на всьому пострадянському просторі супроводжувалась різким погіршенням матеріального стану переважної більшості людей. Як зазначає У. Бек, лише ті люди, які мають житло, надійну роботу і, як наслідок, матеріально забезпечене майбутнє, або вже є, або можуть стати громадянами, які здатні завоювати демократичні правила поведінки й наповнити демократію життям. Істина проста: "політичної свободи не буває без матеріальної безпеки" [4, с. 151].

Демократія погано приживається на ґрунті соціальних нестатків. Стадію збіднення населення під час демократичних перетворень проходили Росія, країни Балтії, Польща. Порівнюючи те, як перебігали та продовжують реалізуватись перетворення в нас і в наших західних сусідів – поляків чи прибалтійців, мусимо, слідом за А. Мельвілем, визнати важливу закономірність: там, де влада шукає не лише власних інтересів і

спілкувалась із суспільством, пояснюючи й уточнюючи свій курс, населення, незважаючи на значне падіння життєвого рівня, продовжує підтримувати і реформи, і саму розбудову демократичної держави [12, с. 58].

Взаємодія між "керівниками" та "керіваними" в демократичній розбудові обов'язково виступає як діалог. З. Батман ілюструє цю тезу аналізом діяльності народних зборів у Давніх Афінах, які можна вважати висхідною точкою нинішньої демократії: «... жодна інша форма не передає краще суть демократії, ніж "edoxe te boule kai to demo" (рада і народ визнає те, про що йдеться нижче, гарним), використовувана афінянами як звична преамбула до ухвалених ними законів, які вважались обов'язковими до виконання". Сказати "визнається гарним" – це зовсім не те саме, що сказати "є гарним". Те, що визнається гарним сьогодні, вже може не бути таким завтра, коли рада і народ знову зберуться на агога. Закони, які ухвалювались на таких зборах, могли діяти лише як запрошення до подальших зборів. Діалог між ecclesia та oikos ніколи не міг бути вичерпаним» [2, с. 253].

Фахівці поки що не визначили сутність нового політичного режиму в Україні. Попередній мав кілька найменувань, серед яких переважали "фасадна демократія", "маніпулятивна демократія", "керована демократія". Проте як би не називали стан суспільства в недалекому минулому й у його сьогоденнішньому варіанті, мусимо визнати, що одна з головних проблем країни – демократична консолідація суспільства як на соціальному, так і на етнонаціональному рівні – поки що залишилась невирішеною.

Зазначимо, що це сталося і через недостатнє сприйняття суспільством ідей демократії, і через відсутність у перші роки незалежності реальних носіїв цих ідей – партій та громадських організацій демократичної орієнтації. У цій ситуації засоби масової комунікації змогли перетворити закриту політику комуністичного режиму на політику публічну. Саме масова комунікація в останні роки існування радянської імперії та в пострадянський період зняла завісу сакральності з влади, увівши тему політики в інформаційний простір, підключивши аудиторію до обговорення громадських проблем, зробивши важливим голос кожного громадянина.

IV. Висновки

Суб'єктність ЗМК як самостійного інституту в політичних відносинах знайшла своє вираження завдяки обстоюванню громадських інтересів, посередницької місії з налагодження діалогу в питаннях національного, державного самовизначення та майбутнього соціально-політичного стану, інформаційних обмінів між представниками політичних сил і громадянами.

Динамічний початок державної розбудови та демократизації в Україні базувався на

позитивному ставленні до демократичних цінностей, які представляло авторитетне джерело – масова комунікація. ЗМК, що за роки перебудови справедливо заслужили репутацію і “слуг” народу, і його представників в інститутах влади, набули рис своєї народної партії, що обстоювала інтереси всіх громадян. Звідси – і високий рівень довіри до преси, авторитет самих журналістів.

Разом з тим, оцінюючи значення діяльності медіа для здобуття незалежності та початку модернізації країни, наголосимо, що навіть у цей період їх діяльність не відповідала критеріям діалогічної комунікації. Впроваджуючи в нерозвинуту політичну свідомість громадян демократичні цінності, преса лише презентувала державницько-демократичний проект, не вдаючись до його реалізації. Критичний аналіз можливих соціальних ризиків був відсутній. Розчарування, яке охопило значну частину українців, коли вони відчували на собі сутність багатьох нових реалій, пояснюється, зокрема, і розбіжністю уявлень пересічних громадян про життя в умовах демократії з тим ідеалом, що його створила преса.

Подальший напрям досліджень може бути пов'язаний з вивченням трансформацій медіа-політичної системи в Україні на сучасному етапі.

Список використаної літератури

1. Байфордс М. Любое правительство хочет контролировать прессу / М. Байфордс // Известия. – 2001. – № 12. – С. 1.
2. Батман З. Индивидуализированное общество : монография / З. Батман. – М. : Гражданский проект, 2002. – 344 с.
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского : монография / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1972. – 378 с.
4. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма: ответы на глобализацию / У. Бек; пер. с нем. А. Григорьева, В. Седелника; общ. ред. и послесл. А. Филиппова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
5. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 364 с.
6. Бовт Г. Пресса сдалась раньше, чем власть решила, что она победила / Г. Бовт // Известия. – 2002. – № 22. – С. 4.
7. Вартанова Е.Л. Северная модель в конце столетия. Печать, ТВ и радио стран Северной Европы между государственным и рыночным регулированием / Е.Л. Вартанова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 183 с.
8. Грачев М.Н. Политика, политическая система, политическая коммуникация : монография / М.Н. Грачев. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 1999. – 212 с.
9. Засурский Я.Н. Российские медиа в XXI веке: “вверх по лестнице, ведущей вниз” / Я.Н. Засурский // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – М., 2001. – № 3. – С. 3–7.
10. Здоровега В.И. До чого подібний слон, або Декілька думок про мас-медіа і журналістів у сучасному світі / В.И. Здоровега // День. – 2002. – № 133. – С. 7.
11. Массовая коммуникация в формировании современного социокультурного пространства (“круглый стол”) // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 73–82.
12. Мельвиль А.О. О траекториях посткоммунистических трансформаций / А. Мельвиль // Политические исследования. – М., 2004. – № 2. – С. 58–92.
13. Преса і влада // Спеціальний випуск Інформаційно-практичного бюлетеня НСЖУ. – К. : Журналістський фонд України, 2001. – 190 с.
14. Ратцке Д. Средства массовой информации в условиях рыночной экономики / Д. Ратцке // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – М., 1995. – № 2. – С. 32–47.
15. Совет Европы: документы по проблемам средств массовой информации. – СПб. : Центр свободной прессы, 1998. – 28 с.
16. Androunas E. Soviet Media in Transition: Structural and Economic Alternatives / E. Androunas. – Nestpont, Conn : Praeger, 1993. – 284 p.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2012.

Демченко С.В. Социальная коммуникация как фактор медиатизации гражданско-политической жизни

В статье анализируются особенности влияния социальной коммуникации на медиатизацию общественно-политических процессов в современной Украине вплоть до возникновения в ней медиа-политической системы.

Ключевые слова: социальная коммуникация, демократия, медиа, гражданское общество, медиа-политическая система, административный ресурс.

Demchenko S. Social Communication as a Factor of Mediatization of Civil and Political Life

The peculiarities social communication's impact on mediatization of social and political processes in contemporary Ukraine till its media-political system formation are under study in the thesis.

Key words: social communication, democracy, media, society, media-political system, administrative resource.